

KERESZTES GÁSPÁR

Lengyel szeptember – akkor és most

„A Magyarországra érkező lengyelek iránt megmutatkozó jóindulatot nehéz volna racionálisan megmagyarázni; minden lépésnél találkozhattunk vele, és kétségtelenül mély nyomokat hagyott az összes menekült tudatában” – az egykori lengyel menekült szavai pontosan rámutatnak annak a nemes gesztusnak a lényegére és jelentőségére, amelyet a magyar nemzet tett a II. világháború idején, amikor lengyel polgári és katonai menekültek tízezreit fogadta be Magyarországon. Ha van a huszadik századi zavaros magyar történelemben olyan epizód, amely érdekmentes áldozathozatalról, őszinte humanizmusról és hagyományok iránti felelősségről mutat világos és mindenkor büszkén vállalható példát, akkor a lengyel menekültek befogadása biztosan az.

1939-ben a Magyar Királyság, holott éppen a Lengyelországot felosztó diktatórikus nagyhatalmak egyikéhez, a Harmadik Birodalomhoz fűzték szövetségi szálak, nem pusztán befogadta a német és szovjet hatalom által nem létezőnek minősített ország polgárait, de tevékenyen segített is nekik, ráadásul úgy, hogy e támogatáshoz semmiféle érdeke nem fűződött, és cselekedését a politika legfelsőbb szintjén is a hagyományos barátságból és értékközösségből következő szolidaritás és felelősségérzet diktálta — morális döntést hozott, szembemenve a politikai realitásokkal.

Külön utakon a világháborúig

Az első világháború és a versailles-i békediktátumok alapvetően más irányt rendeltek a két ország sorsának. Míg Lengyelország a százötven évnyi felosztás után újjászületett, és új államiságának alapjait építette, Magyarország súlyos területi veszteségeket szenvedett, és egész politikáját a revízió szándéka határozta meg. Míg a harmincas évek közepétől Lengyelország számára egyre realisabbá vált az agresszió fenyegeté-

Emléktábla-avatás

se két nagy szomszédja részéről, Magyarország éppen a Német Birodalom segítségével átmeneti sikereket ért el az elcsatolt területek visszaszerzésében.

Az Anschluss és Csehország német bekebelezése után Lengyelország immár közvetlenül érezhette a német keleti politika agresszivitását: 1938 októberében Ribbentrop vasút és kikötő építését kínálta a lengyeleknek, valamint a '34-es megnemtamadási egyezmény meghosszabbítását, cserébe viszont korridort és Gdańsk szabad városát követelte. Ennek elutasításával Lengyelország volt az első állam, amely nemet mondott a birodalmi terjeszkedésre. Hitler ekkor kiadta a parancsot a hadseregnek, hogy szeptember 1-ig fejezzék be a Lengyelországgal folytatandó háború előkészületeit, közben pedig felújította a kapcsolatokat Sztálinnal, aki hamar ráébredt, hogy

A lengyel ősz eseményeiből

közeleg az idő, hogy exportálhassa a bolsevizmust, és területeket nyerjen Európában. 1939. augusztus 23-án Moszkvában a Harmadik Birodalom külügyminisztere, Joachim von Ribbentrop és Vjacseszlav Molotov szovjet külügyi népbiztos aláírta a tíz évre szóló német–szovjet megneemtámadási szerződést, amelynek titkos záradékában felosztották egymás között Lengyelországot. Egy héttel később, 1939. szeptember 1-jének hajnalán Németország hadüzenet nélkül, ukrán és szlovák segítséggel lerohanta a Lengyel Köztársaságot. Az első két hétben Lengyelország hősiesen, de mérsékelt sikerrel védekezett, a vereséget azonban véglegesen eldöntötte a Szovjetunió beavatkozása szeptember 17-én. A német hadsereg már kezdett volna kifogyni az utánpótlásból és a nyersanyagból, ám a szovjet csapatok megérkezése egy csapásra világossá tette az eredményt: noha több város, köztük Varsó is még elszántan harcolt, Lengyelország ismét eltűnt a térképről. Hogy elkerülje a fogságot és folytathassa a harcot, a szétszóródott lengyel haderő egy része Litvániába és Lettországba, illetve Romániába, nagyobb része pedig Magyarországra menekült. A köztársaság kormánya szeptember 17-én Romániába, majd Franciaországba távozott. 1939. szeptember 27-én Varsóban megalakult a Lengyelország Győzelmének Szolgálata nevű szervezet, amely a megszállt Európa első földalatti alakulata lett.

Magyarországon ezalatt, az első bécsi döntés után, a revíziós eufória közepette a magyar kormánynak arra kellett törekednie, hogy megőrizze semlegessé-

gét a készülődő háborúban, és ne köteleződjön el végletesen Németország mellett, aminek érdekében jó kapcsolatokat igyekezett fenntartani a nyugati hatalmakkal is. Hitler azonban már a hadművelet megindulása előtt, a készülődés idején nyomatékosan kérte a magyar részvételt a Lengyelország ellen tervezett akcióban, amire Horthy kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök eltökölt nemet mondott. A magyar politika arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Wehrmacht katonái még lezárt vagonokban, megállás nélkül haladva sem kelhetnek át magyar területen. 1939

tavaszaán a német megkeresésre a magyar diplomácia udvariasan és határozottan válaszolt: nem vesz részt a várható német–lengyel háborúban, s hogy egy általános konfliktusban semlegességre fog törekedni, bár tengelybarát politikája és a revíziós törekvések miatt nem tesz semlegességi nyilatkozatot. Teleki Pál ekkor mondja híres szavait: *„van szerencsém ismételtlen kijelenteni, hogy Magyarország, amennyiben az adott körülményekben nem áll be komoly változás, erkölcsi megfontolásokból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveleteket kezdjen Lengyelország ellen.”*

Barátok a bajban

Az első menekültek már szeptember első napjaiban megjelentek az újonnan visszaszerzett lengyel–magyar határ innenső oldalán, de tömeges menekültáradat csak szeptember 18-tól érkezett, ezen a napon a Magyar Királyság hivatalosan is megnyitotta a határait. A hiteles dokumentumok hiánya miatt nehéz megbecsülni a menekültek valós számát, az adatok 50 és 100 ezer közt ingadoznak. A hazájukat veszített menekültek számára azonnal több száz befogadóhely létesült, főként a Duna vonalán. A magyar kormány nem szakította meg diplomáciai kapcsolatát a lengyel kormánnyal, és nem adott ki senkit a németeknek. A menekültekkel szemben a genfi és hágai egyezményekben előírtak szerint járt el – a menekültügyet szociális kérdésként kezelte, lehetővé tette a külföldi segítség – közte az emigrációs kormánynak szánt anyagi és pénzügyi segítség – beáramlását.

Polgári menekültek

Állami részről a polgári menekültekért a Belügyminisztérium IX. szociális és szegényellátási osztálya felelt, amelyet id. Antall József irányított. A kiváló közigazgatási szakember intézkedéseivel többek közt lehetővé tette a lengyel iskolák megszervezését, az önálló oktatáspolitikai kialakítását: mintegy 24 lengyel elemi iskola nyílt, közel ötszáz lengyel fiatal magyar egyetemeken és felsőfokú tanintézetekben folytathatta tanulmányait, és a lengyel emigráció egyik központjának tekinthető Balatonbogláron működött akkoriban

Európa egyetlen lengyel gimnáziuma. A balatonboglári plébános, Varga Béla atya, kispap, politikus képviselőként mentelmi joggal rendelkezett, amelynek védelme alatt több alkalommal is hathatós segítséget nyújtott a lengyel konspiráció tagjainak. A polgári menekülttáborok voltaképpen nem is táborok voltak: a menekültek szabadon mozoghattak az adott településen, bérelt lakásokban laktak, munkavállalási engedélyt kaptak, segélyekben részesültek. Napidíjuk havi összege azonos volt a magyar átlagkeresettel, az értelmiségiek kiemelt napidíjban részesültek. Léteztek sajtótermékek, folyóiratokat jelentettek meg. Lengyel orvosokkal egészségügyi ellátást szerveztek nekik, Győrben 140 ágyval kórházat létesítettek, valamint orvosi rendelői hálózatot, és elérhetőek voltak kiegészítő ingyenes ellátások. A kormány lehetővé tette a lengyel emigrációs szervezetek megalakítását – ilyen volt a Lengyel Katonai Képviselő, a Lengyel Lelkeszi Hivatal, a Lengyel Orvosok Csoportja és Egészségügyi Szolgálat, a Lengyel Vöröskereszt Magyarországi Képviselő.

Rendkívül fontos szerepet játszott a menekültek életében a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság, amelynek munkáját Salamon-Rácz Tamás titkár koordinálta, és amelyben tevékenyen közreműködtek a magyar arisztokrácia neves hölgyei – mindenképp Odescalchi-Andrássy Klára hercegnő és Szapáry Erzsébet grófnő –: hathatósan segítettek a menekülteknek, ápolták a sebesülteket, és befolyásukat felhasználva pénzt, adományokat gyűjtöttek számukra.

A polgári menekültekkel több ezer zsidó szár-

mazású lengyel polgár is érkezett Magyarországra, akikre elvileg a második zsidótörvényt kellett volna alkalmazni, de Antall „belső utasítása” szerint mindenkit keresztényként lajstromoztak, és a többiek közt helyeztek el. Egyedülálló intézmény volt a Vácott létrehozott Lengyel Tiszti Árvák Otthona, amely hivatalosan lengyel hadiárvák menhelyeül és bentlakásos iskolájaként szolgált, valójában azonban a biztos haláltól megmentett zsidó árvákat és felnőtteket rejtettek el benne, akiket lengyel tanulóknak és tanárknak álcáztak. Az árvaház egészen 1944-ig, a német megszállásig kitartott, olyannyira, hogy nem pusztán magas rangú magyar méltóságok, de még Angelo Rotta pápai nuncius is látogatást tett itt. A náci megszállást követően az árvaházat bezárták, de lakóit még előbb sikerült kimenekíteni.

A menekültek ügyeit tekintve kikerülhetetlen fontosságú szervezet volt a Lengyel Menekültek Gondozását Intéző Polgári Bizottság, amelyet Antall József barátja, a zsidómentő mártír, Henryk Sławik vezetett.

Katonai menekültek

A katonai menekültek ügyeit a Honvédelmi Minisztérium ekkor megszervezett XXI. alosztálya intézte Baló Zoltánnal az élen. A duklai és jablonkai hágón keresztül kb. 40 ezer lengyel katona, köztük mintegy ötezer tiszt érkezett a Lengyel Hadsereg különféle egységeiből. A hazánk földjére érkezett lengyel katonák többsége nem akart végleg vagy hosszabb ideig nálunk maradni, csatlakozni akart a Franciaországban megalakult emigrációs lengyel kormány katonai

parancsnoksági alatt szervezett lengyel hadsereghez. Az „evakuáció” során több tízezer katona távozott szervezeten Jugoszlávián keresztül Franciaországba, a magyar földön kialakított titkos katonai szervezetek pedig szoros kapcsolatot tartottak az otthoni ellenállással, rendszeres futárszolgálatot működtettek a Varsó–Krakkó–Budapest–London útvonalon. A házánkba menekült lengyelek többsége 1940 tavaszára távozott az országból, és csatlakozott a Nyugaton újjászervezett lengyel hadsereghez. A katonai személyek egyébként rendfokozatuknak megfelelő zsoldot kaptak, és rájuk is vonatkozott a munkavállalási lehetőség.

1943 őszére szinte az összes konspiratív szervezet a Honi Hadsereg parancsnoksága alá került. Feladatuk a Honi Hadsereg támogatása, valamint a magyarországi lengyel emigráció hialakulatokká fejlesztése volt. A konspiráció és a Honi Hadsereg tagjai a magyar hadsereg vezetőivel is tárgyaltak a háború befejezésének esetleges forgatókönyveiről. A magyar fél garantálta a segítséget, közben pedig engedélyezte a személyi állomány továbbképzését a Honi Hadsereg egységei számára.

A német megszállás után megváltozott a kormányzat magatartása: a megszállók letartóztatták a lengyel emigráció vezetőinek többségét, és sokakat meggyilkoltak közülük. Baló Zoltánt félreállították, Antallt letartóztatta a Gestapo, Varga Béla bújákláni kényszerült, Henryk Sławikot pedig Mauthausenben kivégezték. A menekültek visszaemlékezéseiből, a kor sajtójából ugyanakkor világosan kiderül: a nyomás ellenére a legutolsó pillanatig nemcsak a hivatalok viseltettek barátsággal és támogatóan a menekültek iránt, akár nyílt, akár hallgatólagos formában, de a hétköznapi magyar polgárok is.

Egy emberöltővel később

Annak ellenére, hogy a II. világháborús magyar segítségnyújtás jelképes erejű, minden büszkeségre okot adó esemény volt a korszak viharos történetében, a magyar közvélemény sajnálatosan keveset tud e té-

máról. A Lengyel Köztársaság magyarországi nagykövetsége éppen ezért a kerek évforduló alkalmával, 2009-ben nagyszabású rendezvénysorozatot szervezett, amelynek védnökségét Lech Kaczyński lengyel és Sólyom László magyar köztársasági elnök vállalta.

A követség kezdeményezéséhez számtalan társintézmény és szervezet csatlakozott, a települési és kisebbségi önkormányzatoktól kezdve a múzeumokon, kulturális intézményeken át a tudományos-kutató központokig és egyéb állami intézményekig. A legkisebb falvak, a vidéki nagyvárosok, a főváros kerületei, de még az Országgyűlés is bekapcsolódott a megemlékezésbe, melynek médiamegjelenítéséért számos kisebb műsorszóró állomás mellett a Magyar Katolikus Rádiót és a Duna Televíziót illeti a legnagyobb köszönet. Ez utóbbi külön filmetűdöt is készített az évforduló alkalmából. Külön összeállítást jelentetett meg a témáról a Népszabadság és a Magyar Hírlap is.

A Lengyel Szeptember programsorozat alkalmából számos, a témával foglalkozó történelmi munka született: Sallai János *Forró ősz a lengyel–magyar határon* címmel az 1939-es év eseményeit a frissen visszanyert lengyel–magyar határon történtek szempontjából dolgozza fel. Kapronczay Károly összefoglaló munkája, a *Lengyel menekültek Magyarországon 1939-től 1945-ig* (Mundus Kiadó, 2009) az elmúlt évek kutatómunkájának részletes és információgazdag szintézise. A Kiss Gy. Csaba által válogatott és szerkesztett kötet, az *„Ott Északon...” Magyarok a lengyel szeptemberről* (Széphalom, 2009) a lengyelekről nyilatkozó magyarok szövegeit gyűjtötte össze,

betekintést adva ezzel a korabeli magyar szellemi élet lengyelekről alkotott képébe. Lagzi István monográfiája, *„A magyar–román zöld határon átkísértünk sok lengyelt”* (Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2009) a Lengyel Hadsereg fővezére, Edward Rydz-Śmigły marsall magyarországi átutazásának földolgozásával mutatja be a Magyarországon át a szövetséges egységekhez jutó katonák és futárok történetét. Külön színfoltot jelent a polonista Cséby Géza önéletrajzi ihletésű kötete, a *Sors-címerkép – Mozaikok egy család XIX. és XX. századi történetéből*, amely a lengyel–magyar barátság két évszadát a szerző családjának történetén keresztül írja le. Az évforduló alkalmából mutatták be Grzegorz Łubczyk volt lengyel nagykövet ezidáig legteljesebb Ślawik-biográfiáját (*Henryk Ślawik – Három nemzet elfeledett hőse*, Széphalom, 2009), amely új információkkal, a kor tanúinak visszaemlékezéseivel tarkítva ábrázolja az egyik legkevésbé ismert lengyel zsidómentő és hazafi tragikus életpályáját.

Számtalan új emléktáblát avattak a legfontosabb menekültközpontok épületein, és szinte naponta követték egymást a megemlékezések országszerte. Tematikus napokat, ünnepeket tartottak az ország legkülönbébb pontjain, köztük több tudományos konferenciát is, többek közt Hódmezővásárhelyen, Esztergomban és Budapesten, a Terror Házában. Az akkori lengyel menekültek egyre csökkenő számú képviselői közül is sokan visszalátogattak a háborús helyszínekre, hogy leróják hálájukat.

A Lengyel Szeptember idején lengyel témájú tárlat nyílt Keszthelyen, Sárváron, Szegeden, Érden, Zala-

egerszegen, Egerben, az Óbudai Társaskörben, a budapesti városháza épületében és a kőbányai Lengyel Házban. Nagyszabású kiállítást szentelt a témának a Budapesti Történelmi Múzeum, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, valamint a Posta-múzeum, amely a Lengyel Posta által a külön az erre eseményre kiadott levelezőlap bemutatójának is helyet adott.

A gazdag program elérte céljait: felhívta a figyelmet a magyar humanitárius segítségnyújtásra és a két nemzet közti barátság hagyományának értékeire, ismereteket

közvetített eme részlegesen feltárt történelmi epizód-ról, és hozzájárult az akkori idők emlékének ápolásához. Joanna Stempińska nagykövet az eseménysorozat hivatalos zárőnnepségén, az Uránia Filmszínházban 2009.szeptember 29-én az alábbi szavakkal mondott köszönetet:

„Lengyelország sosem felejt el azt a kedvességet, amelyben a vészterhes időkben a magyarok részesítettek. E gesztussal magyar barátaink újabb szemet illesztettek abba a láncolatba, amely a középkorban vette kezdetét, és folytatódott a Népek Tavasza idején, majd a kommunizmus alatt, 1956-ban és 1989-ben, amikor az egyik nemzet feltétel nélkül és önzetlenül támogatta a másikat a közösen vallott értékeinkért folytatott küzdelemben. (...) A Lengyel Szeptember rendezvénysorozat mindennél világosabb bizonyítéka lett annak, hogy barátságunk, egymás iránti elkötelezettségünk nemcsak a tragikus történelmi fordulatokat éli túl, de az idő és az emlékezet próbáját is kiállja. Hálás köszönettel tartozunk tehát a számtalan ismert és névtelen magyar segítőknek a háború idejéből, de éppúgy az ő gyermekeiknek, unokáiknak is, akik ma ismét hitet tettek közös örökségünk mellett, és újra megerősítették történelmi szövetségünket.”

A összeállítás elkészítéséhez a téma lengyel és magyar kutatói, Kapronczay Károly, Kiss Gy. Csaba, Lagzi István, Tadeusz Olszański és Andrzej Przewoźnik munkáit használtam fel.